

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

(Շարունակութիւն Յունիոյ քիւնէ եւ վերջ)

Արեւմտահայ գրականութիւնը իր օրօրօցին վրայ վայելեց մեծ ու սրտառու խնամքը բարձրագոյն մշակոյթին մը: Զարթոնքի սերունդին բոլոր զէմքերը անցած են եւրոպական կրթութենէ մը: Թերեւս այս պարագան խոշորացուած կը ներկայանայ մեզի երբ կը բաղդատենք այդ իրականութիւնը յաջորդ երկու սերունդներու իմացական մակարդակին: Զօպանեանի սերունդը դարձեւ չունեցաւ համայնքաբանի պատրաստութեամբ ոչ իսկ զօրծիչ, բոլոր աւելիքները իրապաշտ շարժումին պարզ կամ շատ շատ երկրորդական կիսատ կրթութեամբ մը կրկէս իշան: Ու այս սկզբնական թերութիւնը պիտի անդրադառնայ բոլորին ալ իրացումներուն վրայ: Կեանքին փոփոխակի, այլապէս խիստ պահանջները մէկ կողմէն, միւս կողմէն քաղաքական դժնդակ պայմաններ պիտի լրացնեն այս պակասին բացատրական դերը, զանալով մեր ստեղանդներուն խոր ու մեծ աւարտումներ: Զօպանեան կշիռին տակը մնաց այս վարկածին: Անշուշտ բարձր նուաճում է, միտ միտակ, քաղի իր երազին համաձայն, տիրապետել արտայայտութեան օտար ու անհրաժեշտ զօրծիքի մը, գրելու աստիճան այդ զօրծիքով գիրքեր: Բայց ուրիշ բան է զօրծիքներու ստացման արտաճած ուժերը յատկացուցած ըլլալ հանքին իսկ կազմակերպումին:

Կարելի է՞ պատմել այս մարդուն կեանքը, առանց մօտենալու այն բազմաթիւ հարցերուն իսկ պատմութեան որոնք մեր յայտնուն արշալոյսէն մինչև մեր շնորհաւուները վերջնալը կը կէտիտինս վերջացող և սկսող դարերու քառորդները: Փաղաքական պատմութիւնը մեծ ախորժանեամբ մը կրնար ծանրանալ անոնց արժէքին, դերին: Բաւ է հոս յայտարարել որ այդ ամէնուն մէջ Արշակ Զօպանեան մօտէն կամ հեռուէն ունի բաժնի մը, որ երբեմն տրբական զիրքերու կը հասէ զինքը: Ազգային հարցը կէս զար է ահա, կ'ըստպատէ մեր ցեղին հզօրագոյն մտահոգութիւնները: Անոր հալոյթիթիւն ամէն կարեւորագոյն ծագանքներուն մէջ պիտի հանգիպին իր անունին, միշտ առաջին գիծի: Հոսանքներու բախման կէտին, շանալով մեղմով աղքատութեան ու աղաքութեան արդիւնք մեր ստարակարծութիւնները: Միշտ զգոյշ, Արփիարեանին նման մակընթացութեան մէջ չլսանալու իմաստութեամբ մը: Միշտ արթուն, հսկելով քաղաքական հորիզոնները, դժբախտաբար առանց դիտարկի, զոր չէր կրցած հաշիւ, աչքերու թէ կրթութեան հարկադրանքէ մը, տեղը չէ՞ չէղելու: Բայց միշտ իր թուղթերուն պատմէչին վրայ, պոռալով, կարգաւոր, խո-

սելով մեզի ինչպէս օտարներուն, խոր իր հաւատքին շնորհութեամբը փրկելով կեցածքին տրտմութիւնը: Երթալով հոն ուր կը զրկէին զինքը հարցին կարեւրները: Գիմելով զիւսնէ դիւան, գրասեղանէ գրասեղան, մուրալով ողորմութիւնը մեծերուն, անհաւանջ ու իրաւ: Բոլոր ձեռնարկները որոնք քառասուն տարիէն ստղին կատարուած են մեր եւրոպական բազմաբղետ մարմիններէն, զինքը ունին եթէ ոչ զսպանակ, գէթ իրը աւագ դերակատար:

Պոլիս, չարգրեւէն անալի, վտանգուած է արդէն: Կ'անցնի կրկին Եւրոպա, սկսելու համար ահաւոր ողիսանքներ իր սերունդին որ օտար ու տաններու ոսկի ցեխին մէջէն պիտի ստիպուի քաղել, անօթի ու անպարտապան, անկարող քաղուկէ և միջոցէ: Խորտակուած է՞ իր ցեղին վրայ առկալն ալէտիին մղձաւանջովը: Ո՛վ որ ապրիւն է այդ մեծ քաղաքներուն սպաննող աղբը, այդ օրերուն, ան միայն պիտի կրնայ հասնիլ կշիռը զարուհարներին որով անցած է այդ սերունդին ստեղծարարութեան ուժը իր սահմաններէն շատ հեռու, խրելու համար ճակիճին խորը մեր անելին: Չունենալ հող իր ոտքերուն ներքեւ: Չունենալ պայտապանութիւնը քու ժողովուրդիդ (երբեմն հալածուիլ ալ անկէ): Ու դարձաւ աշխատիլ: Ատիկա հակառակորդն է ամբողջ երկրաւորութեան մը: Ու մեր գրագէտները դատուած ամէն ձեռնարկ անբարեխիղճ նարկականութեան մը կը վերածուի երբ նկատի չ'առնեն այս որոշորդութեանը: Ի վերջոյ մարդկային է յիշել որ արուեստագէտն ալ մարդ է մեզի պէս ու անոր ջիւղերը երկաթէ չեն շինուած: Այս պարագան մեղմացում է՞ սակայն, սերունդի մը սուածին մէջ պակասին տեսակը պոռալու վատութեան ընդդէմ: Հայ գրականութիւնը հայ ժողովուրդին արտայայտութիւնն է: Ու անոր մշակները ուրիշ կեանք մը չունեցան, յոյսիակ սա հաշակաւոր եւրոպային մէջ:

Այս սուղերը նպատակ ունին Արշակ Զօպանեանին մէջ երևան բերելու տիպար մը, ուր երկուսն ձեռնարկը մեր նոր երիտաւարութեան օտար չգային իրարու: Ցեղախորակաւ մը չէր անելի, ինչպէս էին դուռ այդ տիտիլիէն կաղմուած, խոր ու խուլ զգալուամենքէ լըղեղեղ մէջ պողպատաւած տղաքը որոնք, առանց մեծ զարգացման, երբեմն իրենց անուան իսկ գրելու անկարող, մէջուղ ինկան, իրենց ցեղին վրայ զործադրուած ցուրտ, օտանալիւր խողխողութեան հալիւր ուղեւ: Եւ տուին հերոսութեան անասելի փաստեր: Արշակ Զօպանեան կը գգար շարժումին խոր, վիպային գեղեցկութիւնն ու աստուածային արդարութիւնը: Բայց այդքան: Միւս կողմէն անկիւս էր նման այն միւսներուն որոնք պապեանական իմաստութեան մը դասերը կը կրկնէին անդադար, քաղաքական դարձեցներու համար մեր դարաւոր ձախաւերութիւնը առաջ նետելով, ու աղբին հակառակորդ այսքան կարող որոշումներու պինով վտանգի ենթարկելը չէին

լապէս խռովիչ, խոր, անդդակաւ կեանքեր, ճառախօսին դաշաղուածներէն մինչև ծառերու բուռնին գամուելով, նեարդ առ նեարդ, թնա- մին սուրով հերկուած մեռնողները կեանքե՛ր, այնքան յարդ ու քնդեցիկ, իբրև պատրաստու- թիւն, տարաբնի յարգարանք, զգողութեան հանք ու յայտ գոտի, Ռայց չեմ կարծի որ եր- դրորդ նմոյշ մը հանէ մեր յարգանքին այնքան արժանաւոր մարդոց որոնք զիմամալու, յամառե- լու, միջ աշխարհու քիչ մը տարբորեալ տուր- քերը ըլլան ներդաշնակած իրենց բաշխուած օ- բրեւն գոթիքին, ու մեր ցեղային քանի մը կըտ- բուկ յատուցութիւններէն վկային Չպաշտեանին չափովը: Ժամանակը կ'աշխատի անշուշտ ի հա- չիւ հաւաւոր կարծրութիւններու: Գիւղեմը ըսել — արուեստի գործը ազամանդի է նմանելու, ինքնիշխան բաւող, կարելի կերպով ազատ ուրիշ պաշտպանութիւններէ: Ռայց այդ ժամանակը մի- այն չի փրկեր: Այլ կը թաղէ տարբորեալ, հետա- խաղաղ բոլոր իր փրփուրները, ամենէն առաջ: Չպաշտեանի գործը գատող մը տրամօրէն կ'այտուի այս մտադրութիւններով: Անոր մէջ մարդ պատ- մող մը աղատ է այս տաքնապէն: Չմտեցայ իր շուրջը պարտող հակառակութիւններուն, կիրքե- բուն, անգթութիւններուն, ուրաջանիքուն, ինչպէս շուրջաւային հռչակին որ մեղքն է ամէն աշխատողին: Առաջին քաթիքորին մասամբ մը՝ մեր իրականութեան, ուրիշով մը՝ ժամանակին, մեծ տոկոսովը՝ իր իսկ հակադէպութիւններէն կը թուի բխիլ, իր ձեռքով յարուցուած տրամու- թիւններէն որոնցմէ խառնափելը կամ որոնք հը- բուրփելը աղէքս մը յռնին ներառելի որակուած վերացեալ յղացքին հետ, քանի որ յաճախ վեր են մեր մատնեալն հասողութենէն: Իր համբա- լին մեղքը կը քաշէ ան երեսուն ու աւելի տա- րիներէ չի վեր:

Ու գո՛րծը:

Առաջ ու առաջին հաստատումը: ամազգեու- թի՛ւնը այդ գործին: Այլիքին վաստակէն դուրս՝ որ բացատրելի է սակայն որակային կշիռով որ- քան ճանաչովը, պատմական արքային ըլլակեն- ցող հանգամանքովը, Չպաշտեանի գործը տիրա- կան զանգուածն է արեւմտահայ գրականութեանն և կը Գանխեմ որակի իտւաբարեւելեան, ստուգիչ- ներունն նախանձախնդրութիւնը անմիջապէս յայ- տաբերելով որ այդ գործը երկունսն է բացա- ռակ հոգածութեամբ մը, արուեստի կենդանակեր- պին տակ, Sous le signe de l'art, ինչպէս պիտի ըզէին զպոլիցիները այնքան վայելչութեամբ: Այս հաստատումը պայտպանութիւն մըն է նոյն ստեղծ: Ուրիշ հարց՝ այդ գործէն անհատ տարբին քանիքը կամ որակը: Նման գործողութիւն մը քիչիկ մըն ալ կանխաւան կը նկատեմ, երբ անոր գործին որոշ մէկ հատուածը դեռ չէ պայտա- իր ներքին հրակէն: Կրեաք, առանց ներդաշնակ, ու ինչո՞ւ չէ՞ քիչիկ մըն ալ հաճելով վերստին կար- զու Թաղթի փառը: Փա՛ստ մը՝ սա իրողութիւնը, հեղինակի մը ներքին արժէքէն երբ անոր պա-

տանութեան մէկ երկը դեռ կը պահէ մաս մը բան այն խանդէն որ զայն արտայայտեր էր, սկզբնա- ծագ շունչովը տաղանդին: Կ'ենթադրեմ: Նոյնիսկ այդ գործին մէջ մեռեալ տարրը զարմեալ կը շտ- հազդդէ մեր գրականութեան պատմութիւնը: քանի որ, ինչպէս զիտեղ տուի այս առաւելագոր- թութեան մուտքին, Արշակ Չօպանեան հայ գրա- կանութեան մանրանկար թանգարանն է, իր վը- ռայ արձանագրած ունեւնալով բոլոր ձգտումնե- րը, ճաշակները, փոփոխութիւնը որոնք անցան մեր հոգիներէն և ելք մը գտան երբեմն մեր ար- ուեստին մէջ:

Երկրորդ ու նոյնքան վճռական հաստատում մը — զամազգեութի՛ւնը այդ գործին: Մտնելէ առաջ՝ որակի մղձաւանջին մէջ որ կը պատմանէ բու- լոր բազմատեսակ ու ընդարձակ խմբութիւնները, հարկ է նշել գրագէտին կեցողածքը որ շատ բան կ'ըսէ երբեմն: Ու ըսել, այս անգամ առանց վա- րանումի, թէ այդ զանազանութիւնը անխառն- փելի պայման մըն է բոլոր պայքարող գրագէտ- ներուն: Իր սերունդին մեծ գէմքերը բոլորն ալ իրեն պէս բաղմազան կողմեր կը ներկային, աշ- խատանքի չնչու խորթակներով: Չմանի մը հոգի միայն չեն նտեւած մտահաններուն: Իսկ այդ բա- ցառուներն ալ, ուրիշ ամէն սեռի մէջ, նման են իրարու: Յետոյ, չմոռնալ այն միւս հիմնական հարկադրանքը որուն տակ կ'աշխատի Արշակ Չօ- պանեան, — աստիպ մեր արուեստը կ'ենթովին եւրոպականացնելու մտահոգութիւնն է որ կը թարգմանուի մեր լեզուով՝ եւրոպական արուես- տին բոլոր երեսները փոխադրել մեր մէջ: Ահա բանալին այդ զանազանութեան:

Երրորդ հաստատում մը, գրական հակառակի երկունսութիւնը. որ իր ընդարձակ ուժերուն շը- նորհիւր միայն փորձանքի մը չէ տարած զինքը: Անոր գործին մէջ իբրև քանակ զանցանելի չէ երբեք Ֆրանսերէն գրուած գիրքերուն մթնեքը: Ասիկա վա՛ստ մը՝ նախ հեղինակին հաշուին, վասնզի ուղղուր չէ որ ինքզինքը պիտի հաղիւ- դէր գրականութեան մայրաքաղաքին հաշտակնե- ռուն որոնք կերպով մը քաղաքատիրք յայտարին ալ ճաշակը կը կերպադրեն: Ու երկրորդ՝ գործին հաշուոյն, որ բացառաբար կը շօշափէ մեր Երդո- վուրդին յաւիտեական արժէքները: Իրը երբա- տարակութիւն ու վաստակ, Արշակ Չօպանեանի Ֆրանսերէն աշխատասիրութիւնները վար չեն երբեք անոնցմէ որոնք կատարուեցան մայրենի լեզուով:

Այդ ընդարձակ գործին զաստարտումը կեր- պով մը կը դիւրանայ երբ զայն կատարենք իր հրատարակութեան, այսինքն ծնունդին բնական կարգովը: Ու չափի դնումս թիւն մը անոր կորա- գիծին մէջ երևան կը բերէ կեանքին ալ ընդհա- նուր դնեցնելը: Այն մեծ ու պշտիկ հաստորները որոնք անոր պատմանութեան և անդրաճիկ երկ- տառարողութեան յոյգերը, մտածումները կը տա- զաւարեն և իր համբաւին առաջին յուշագիրքը կը կազմեն այսօր, կը հասնին մինչև իր Գոյնէն

փախուստը (1896) Առաջին տասնամյակին համար իր նուազանիսները մեծ մասով հատորի մասով, մեր գրականության համար նշանաբան եղանակներ են: Առաջուրի Չայկին հաւաքածան իսկ որ կամարբեր մինչև 1892 անոր սկզբնական աղբյուրները, կը պարունակէ անոր տաղանդին բովանդակ խոստանմանը որովք լրիւ պիտի իրագործուին: Զօրաթեամբ հնէ և քննադատը, հրապարակագիրը, բանաստեղծը, աղանդապաշտը, պարտապաշտը, — երեսներ որոնք ժամանակին հետ պիտի ամբողջանան ու պիտի տան իրենց ամբողջ տուրքը: Այսպէս լանկան և Թորոնտոններ որ ժամանակակից և առաջինին, իբրև անդրաշնիկ նմոյշ մը նոր ճերթողականի մը, Գրքոյիկը նոր բան մը կը բերէ արեւմտահայ բանաստեղծության թէքնիկին ու նաև ոգին: Կը զգանք թէ բան մը կը մնանի անոր մէջ ու նոր մը կը սկսէ: Գրեթէ նոյն ժամանակներուն կը գտնուի զիպի Քոլորնի Փափը, որով մեր վէպը կը մտնէ հոգեբանական փորձարկութիւններուն: Նեմ գիտես, պէ՛տք է յիշել իր Պետրո Դարեանը, պատահական խաղաղութիւն ու հասուն մարդու միաճումը մեր հասարակապետ յորդ ու հաւատարմալիչութիւն, որ զարմեայ սեռ մը կը սկսի մեր գրականութեան մէջ, քննադատական իր անհամար յորդածները յոր թերթերուն ու հանդէսներուն: Բոլորն ալ ծանր, հիւթիկ, այդ օրերուն համակ նորութիւն: Անդրանիկ այս շրջանին պատկեր սակայն իր խորմազգացած հանդէսն է, Մայիկը, որ Զօրաթի Մասիան հետ մեր գրականութեան մէջ պարզ փառք մը չէ, այլ փաստ: Զօգանեանի Մայիկը իր ըստագոյնն է, լեւելի ուղեւձ իր գրականութիւնը սիրողներուն լիպակները, քանի որ մեր մէջ հանդէսը Մամուրեանի Ա. Մամուլին կամ Պարոնեանի ինկլարին կազապարը որդեգրած է: չլիշելու համար Աւետաքեր և ուրիշ աւելի թշուառ անուններ: Մայիկը թուական մըն է մեր ժամանկին տարեգրութեանց մէջ, ինչպէս վերև յիշուած բոլոր գիրքերը, իրենց տեսակին մէջ ուրիշ կարգի թուականներ են: Ու խիստ է երբեմն թուականներուն բախարը, մահաւանդ իր թիւերու վրայ շատ պահանջներ բեռնընենք:

Զօգանեանի հասունութիւնը կ'ընդգրկէ ուրիշ երկու տարածամիակն ու Ասիկա շրջանն է մեծ ու ծանր գործերուն որոնք անոր ապանդին ինքնութիւնը կը դնեն մեր ապիւն: Անոր գրական և ազգային գործունէութեան ծանրագոյն օրերուն կը դուրսգործուին այն փառաւոր գիրքերը որոնք կը հայտնուի Մ. Պետրոսեանի կեանքն ու գործը, Նամայեան Քոլորնի Դիանը որուն յառաջդասներ մեր գրականութեան համար չլրուած էջ մըն էր ու չեմ չափազանցեր եթէ վերագրումը տարածեմ նաև մինչև մեր օրերը: Նոյնքան կարևոր հրատարակութիւն մը՝ Նաղաւ Յովնաթանը որ մեր մէջ պակասող ոգին մը դէմ ճգջողութիւն ու հարաբարողը մըն է կարծես, ուղղութիւն: Իրաւ է թէ լուեկան, մեր պատմաբանախորհրդական մեթոտներուն, ալլամանովորէն թէքնիկն ու անդրաբան (քարբուրտ պիտի ըլլար անգլերաբանական) զգրոց կայածմէ՝ վիճակագրական յայտերու աշխատանքներով: Այս ծանր գործերուն զուգահեռ ուրիշ զգրականութիւն մը, պրոպագանդիստ երանգով, զրկախաղաղարար Քրանսերէն: Թարգմանութիւններ ստանք մեր աշուկներէն, ժողովրդական երգերէն, նպատակ ունենալով մեր ժողովուրդի նմացական արժէքներուն դէպի լայն խաւեր տա-

րածումը: Ու նոյն առնէ, Անսիքը, շարունակութիւնը Պոյոյ Մալիկին: Որ պիտի աւագանէ այդ օրերուն մեր իմացականութեան ամբողջ ճիգը, գրական խորքէ: Եւ պիտի ծառայէ մեր դատին հետապնդումին (ուրողական շրջանակներէն) մեր գրականութեան վերածնունդին: Կին ու նոր, հայ ու օտար դէմքերու շուրջ խիտ, լի, զանաւոր, վէպի մը պէս դիւառ կարգապետը բայց գաղափարներու բարձր միջերջով մը հարուստ մենագրութիւններ, ինչպէս նաև գրական ուղղութիւններ, մտայնութեանց վրայ առաջին ամփոփ, համադրական յորինումները: Ու ազգային քաղաքականութիւն, այդ օրերուն այնքան ինքու, ալքեան տիրական, իր առջին մէջ պահելու համար մեր ժողովուրդին բոլոր խաւերը: Ու փոխադրումներ մեր բարձրադաս, մէկէ աւելի զգուշ գործողներուն: Միայն Անսիքը մարդու մը լիութիւնը պառուղ ձեռնարկ մըն է: Այդ շրջանին է որ այն վերջնական խորումը մը տակ կ'առնէ իր բանաստեղծութիւնները, Քեքրանմանը ընդհանուր տիպոլոյն տակ, հապակաւոր ընտրութեամբ, անցը տալով այն ոտանաւորներուն օրոնց արժէքին կը հաստատուի: Պէ՛տք է այս շարքին, յիշել նաև Հայ էջերը, որուն խմբագրումը կը մատնէ պրոպագանդիստ գաղափարն ապահով հաշվադէ:

Պատերազմին հետ և անկէ սադին Արշակ Զօգանեան ինքիկները կը շարունակէ, առանց նոր բան մը կարելիաւ աւելցնելու իր գործին տեսակարար ծանրութեան: Որակի այս կայունութիւնը պիտի քննուի երբ շինուի գրագետի իր դէմքին համադրումը: Բայց կարելի է լուսնային անցնիլ մեծ գործի մը վրայէն որ խմբագրութեան և Քրանսերէն: Հայ աշուկներէն հաղորդող երգերու եռանդաւոր թարգմանութիւնն է ատիկա, հեղինակներու մասին ամփոփ, պայտառ նշմարներով որոնք կ'ապուշտելով հայ հոգին վրայ բաւարար լոյս մը կը նետեն:

Հատորի ձեւին տակ երկարածագող այս աշխատանքին հետ Արշակ Զօգանեան ունի շատ ընդարձակ լրագրական գործունէութիւն մը որուն տարողութիւնը պիտի ճշդուի իր տեղով Դարձեալ՝ միշտ նոյն պայմաններուն խիստին երեքն, ուրիշ աշխատանք մը, քաղաքական ու կուսակցականը, որ այնքան ալիւտալի զեր մը կը կատարէ մեր գրագետներուն հոգին ինչպէս ուժեղան է ժամանակին վրայ, մշտապահանք ու ապերախութեամբ զանդէս հոսանքներուն մէջ ուր շունչեմն ընկիւն, զլինալով մահաւանդ կարելի խաղաղութիւնը, ժամանակը՝ այնքան անհրաժեշտ մշտապէս գործերու կերտումին:

Այս արագ նշմարը չի կրնար ծանրաբեռնուիլ քաղաքական գործունէութեան երթիկներով, անուանացանկովը գանապառ պատշտունութեան, պատմաբանութիւններուն որոնք աղբյուր են ստեղծի անոր արդիւնքին վրայ: Ստարանքու մաս, մերկներուն մէջ, Պոլիս թէ Եւրոպա տանիւն ծառայող իր ժողովուրդին, իր հասկցած ձեռնով: Ու իր գործը իբր ճանակ ու քաղկ, ոչ միայն ամենէն պատկառելիներէն մեկն է իբր պաշտ սերունդէն: այլ և ամբողջ մեր գոյք զբարակութեանց: